

FÂTİH DÖNEMİ DÜŞÜNCE HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Ahmet Kamil CİHAN
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
akcihan@erciyes.edu.tr

Özet

Fâtih dönemi, düşünür ve ilim adamı bakımından, önceki dönemlere göre iki kat oranda artan bir yükselişe tanıklık eder. Bunda bir yönetici olarak Fatih'in çok büyük katkısı vardır. Şöyle ki, ülkesine yetişmiş eleman getirtmesi, yabancı kültürlerden yararlanması, sahn medreselerini açtırması, ilim eserlerinin yazımını teşvik etmesi ve münazaralar tertiplemesi, dönemdeki düşünce hayatının gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir. Bilim, Felsefe, Kelam ve Tasavvuf alanlarında yetişen elemanlar ve eserleri incelendiğinde, onların mensup oldukları geleneğe bağlı olarak belli ölçüde bir üretimde buldukları söylenebilir. Bilimsel üretim, daha çok, Tıp ve Matematik bilimlerde gözlenirken Kelam ve Tasavvuf alanında da gözle görülür bir canlılık vardır.

Anahtar Kelimeler:Gerçeklik, İlim, Felsefe, Düşünce, Metot, Bilgi birikimi, Medrese.

1. Giriş

Bu çalışmada, Fâtih Sultan Mehmed'in idaresi (1451-1481) altında bulunan yerlerdeki düşünce etkinliği, genel olarak, incelenecektir. Çok geniş anlam boyutu ve türleri olmakla birlikte, düşünce terimini "gerçeklik/hakikat araştırması" anlamında kullanacağız. Esasen, düşünce, bir benzetmeye göre, "gerçeklik (*hakâik*) ağaçlarının bulunduğu bahçe veya gerçeklik tarlasıdır"¹. Dolayısıyla bu çalışma, Fâtih dönemi gerçeklik bahçesini tasvir ve tahlil etmeye yöneliktir.

Fâtih dönemi düşüncesi, elbette, daha önceden oluşan bilgi birikiminin bir sonucudur. Bu birikimde, filozofların, bilim adamlarının, kelamcılarının, mutasavvıflarının, fakihlerin değişen oranda katkısı vardır. "Gerçeklik araştırması" bakımından yapılan katkı, daha çok filozoflar ile bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiş görünüyor. Her ne kadar kelamcılar da bu iddiada olsalar bile, mensup oldukları meslek ve metot, onları bundan alıkoymuş gibidir. Zira meslekleri, gerçeklik araştırmasını "olduğu gibi" değil, "İslam kanununa göre" yapmalarını gerektirmektedir².

M. XIV. asırda, İslam dünyasındaki düşünsel etkinliği, aklî ve felsefî ilimlerin durumunu tasvir eden İbn Haldun (1332-1406), Endülüs ve Batı Afrika'da onların çökmeye yüz tuttuğunu, buna karşılık Doğu'da Acem Irakı ile Maveraünnehir'de onların gelişmekte ve revaçta olduğunu kaydeder³. Nitekim XIV. ve XV. yüzyıldaki düşünürlerin hayat hikayelerine bakıldığında, onların,

tahsil için doğudaki ilim merkezlerine gittikleri görülür. Bununla birlikte Kölemenler devletinin başkenti Kahire'nin ilim merkezi olmaya başladığını da belirtmek gerekir. Şöyle ki, Kutbeddin Râzî'nin (Ö:1366) öğrencisi olan Muhammed b. Mübârekşah Mantikî (Ö. 1403), Kahire'yi mesken edinince, yaşlanan hocasının bir çok öğrencisi de öğrenim için ona gitmiş ve Kahire, tekrar ilim merkezi olma konumuna geçmiştir. Bu dönemin, aklî ve felsefî alanda öğretim yapan düşünürleri, ya Fahreddin Râzî (Ö: 1209) vasıtasıyla ile Ebu Hamid Gazalî'ye (Ö.1111) kadar giden icazet zincirine veya Nasîruddin Tûsî (Ö. 1274) vasıtasıyla İbni Sina'ya (Ö. 1137) ulaşan bir icazet zincirine sahip görünmektedir⁴. Hemen belirtelim ki, Fahreddin Râzî ile Nasîruddin Tûsî, söz konusu alanın farklı meşrep ve tavır içindeki iki üstadıdır. Nitekim Fahreddin Râzî'nin, İbni Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ına yazdığı şerh hakkında, Nasîruddin Tûsî, "O cerhtir (yaralama/bozma) şerh (açma ve genişletme) değildir" diyerek aralarındaki farkı açıkça gösterir⁵. Kanaatimizce, bunun sebepleri, Fahreddin Râzî'nin Batı okuluna mensup olması ve daha çok kelamcı tavrı benimsemesi, Nasîruddin Tûsî'nin de Doğu okuluna mensup olması ve felsefî tavrı benimsemesidir⁶. Bazen Kutbeddin Şirâzî⁷ (ö. 1311) gibi, iki okulu birleştirme gayretinde olan düşünürler olmuşsa da söz konusu okullar devam etmiş ve Anadolu'da daha çok Batı okulu veya Fahreddin Râzî okulu devam etmiş görünmektedir.

2. Bir Yönetici Olarak Fatih'in Düşünce Hayatına Katkıları

Fâtih Sultan Mehmet, düşünce hayatının şekillenmesine olumlu katkıda bulunan bir yönetici görünümündedir. Daha, şehzadelik yıllarını ilim ve felsefe yönünü geliştirerek değerlendirmiş olması ve oluşturduğu bu alt yapıyı, yönetimin başına geçtiğinde de devam ettirmesi, İslam dünyasında üretilen bilgi birikimiyle yetinmeyip, Batı'lı bilgi birikimini de tanımak ve ondan yararlanmak istemesi, bu katkının göstergelerinden biri olarak görülmelidir. Nitekim dönemin tarihçilerinden Kritovulas, onun Meşşâî ve Stoa felsefesine olan ilgisine dikkat çekerek, bu konudaki uzmanlardan yararlandığını kaydeder⁸. Fetihten sonra, Trabzonlu filozof Amirutzes ve oğlundan yararlanması da belirtilebilir⁹. İstanbul'un fethinin ardından, Sahn/Fâtih Medreseleri tamamlanıncaya kadar, Ayasofya'nın bazı odalarını öğretime tahsis etmesi de kayda değer bir husustur. Osmanlı medreseleri tarihinde, bir dönem ve dönüm noktası olan Sahn medreseleri, pratik olarak devletin idarî, hukukî ve ilmî alanda ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmiş olduğu gibi, teorik olarak, Osmanlı düşüncesinin de merkezi olmuş görünmektedir. Medreselerin açılmasında, yönetimde sonsözü tekeline alma, idarî konularda köklü ailelerden ve boy beylerinden uzaklaşma düşüncesi¹⁰ olsa bile, öğretim açısından oldukça önemli olan bu proje, Fâtih tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurulan medreselerin tüzüğü ve ders dağılımı, bir iddiaya göre, Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmut Paşa'dan oluşan bir kurulca hazırlanmış, Fâtih de bunu kanunlaştırmıştır¹¹. Dolayısıyla, medreseler, döneminin önde gelen bilgin ve düşünürlerini bünyesinde barındırması sebebiyle, mevcut düşüncenin sürekliliği ve gelişmesi açısından önemli roller oynamıştır.

Fâtih'in, bilim ve düşüncenin gelişmesi için ülkesine davet ettiği düşünürleri de belirtmemiz uygun olur. Hekim Kutbeddin Acemî, Ali Kuşçu (Ö: 1474), Alaaddin Tûsî (Ö:1482) ve benzerleri bu gruptandır. Alaaddin Tûsî dışında, çoğu, kendilerinin ve ailesinin gördüğü itibar nedeniyle ülkesine gitmemiş ve burasını vatan edinmiştir.

Yine Fâtih, yaptırdığı münâzara ve tartışmalar ile düşünce hayatını canlı tutmuş gibidir. Katılımcıların lehine veya aleyhine bir tavır göstermemesi, hakemlerin kararlarına bağlı olması, onun adına belirtilmesi gereken önemli bir niteliklerdir. Nitekim huzurunda Molla Zeyrek ile Hocazâde'nin (Ö. 1488) altı gün münazara etmesi, Hızır Bey'in bir Arap alimi ile tartışıp, onu susturması¹², ilk anda hatırlanan örneklerdir. Bunların dışında o, bir çeşit yarışma yoluyla, ilmî konularda eser yazılmasına da vesile olmuştur. Fâtih'in emriyle, Alaaddin Tûsî ile Hocazâde'nin, "filozofların görüşleri üzerine Gazalî'nin iddialarını" tetkik etmeleri bunun somut örneği olarak görülebilir. Anlaşılacağı üzere, Fâtih, düşünce hayatının koruyucusu, destekçisi ve sahibi olmuş, belki de onlara mensup olduğunun bir göstergesi olarak ulemâ sarığını gerektiği zaman giymiş, Ressam Bellini'ye kendini de böyle resmetmiştir. Fâtih'in, Hurûflik ve benzeri, ehl-i sünnet dışı görülen kimi tarikatlara hoşgörüle bakması, düşünce dünyasının ufkunu gösteren bir başka örnek olarak belirtilebilir. Bunun yanı sıra, onun, İslam dışı inançları öğrenmeye ilgi göstermesi de kaydedilmelidir. Nitekim Patrik'le olan "tevhid" tartışması, ardından da ondan inanç esaslarını açıklayan bir eser yazmasını istemesi ve Patriğin buna olumlu cevap verip daha sonra *İtikad-name* adıyla çevrilen eseri yazması¹³, onun düşünce dünyasının genişliğini gösteren bir diğer örnektir.

3. Fatih Dönemi Düşünce Etkinlikleri

Fâtih dönemindeki mevcut düşünce anlayışı ve düşünürlerle ilgili olarak bir durum tespiti ile başlamak isabetli olacaktır.

- 1- Dönemin ilim anlayışına uygun olarak birçok ilim adamı, naklî ve aklî ilimlerin konuları, ilkeleri, maksatları, araçları, amaçları ve birbiriyle ilişkisi hakkında genel bir tasavvura sahip görünmektedir. Onlar, görevlerinin gereğine göre alanıyla ilgili eserler yazmakla birlikte, meşreplerine uygun gelen düşünce alanında da eserler kaleme almışlardır. Fâtih öncesi düşünürlerden Molla Fenarî (Ö: 1430), fıkıhla ilgili eserler yazmakla birlikte, meşrebi gereği vahdet-i vücud düşüncesine ilişkin eserler de kaleme almıştır. Fâtih döneminden de Molla Hüsrev (Ö: 1480), fıkıhla ilgilendiği gibi mantıkla da ilgilenmiş, bu alanlarda kimi eserler yazmıştır.
- 2- Mevcut bilim ve düşünce anlayışı, icazet yoluyla intikal ettiği için, geçmişe bağlılığı, bilgi birikimi ve süreklilik yönünden sağlam esaslara sahip olmakla birlikte, hazır olan birikimi "geliştirme" açısından az da olsa başarı göstermiş görünüyor. Gelişmenin az olmasının çeşitli nedenleri olmakla birlikte, kanaatimizce en önemlisi, genel ilkeler aracı-

lığı ile birçok problem çözülmeye çalışılırken, açıklan(a)mayan fenomenlerin dikkatlerden kaçmış olmasıdır. Oysa, bilimdeki gelişme ve ilerlemenin, açıklanamayan fenomenlere dikkatle başladığı ve onları da açıklayan yeni teorilerin üretilmesiyle olduğu kimi bilim felsefecilerince ifade edilen bir husustur¹⁴.

- 3- Şu halde Fâtih dönemindeki düşünürler, gerçeklik araştırması bakımından nerede durmaktadır? Şunu hemen belirtelim ki, bu dönemde hakim olan anlayış bakımından, onların “gerçeklik araştırması” yaptığı söylenebilir. Sonra, o dönemde yazılan telif eserler incelendiğinde, araştırılan konuların, yazarın anlayışına göre, tarihsel, deneysel veya sezgisel önermelere dayandığı, bu önermelerin de gerçekliğin belli bir alanıyla ilgili olduğu görülür. Diğer taraftan, şerh, haşiye ve talik türü eserler, telif eserler aracılığı ile gerçeklik araştırmasının kapsamına girer, diye düşünüyoruz. Bir başka deyişle, “kitaba geçmiş gerçeklik”e bakış olması dolayısıyla, doğrudan değil de metinler yardımıyla gerçekliğe bakış olarak değerlendirilir. Nitekim Meşşâî anlayışla düşünecek olursak, yazı söze, söz zihne, zihin gerçekliğe uygun olduğu takdirde bu yönüyle, söz konusu eserleri gerçeklik araştırması saymak da mümkündür.

Bu genel tespitlerden sonra Fâtih dönemi düşünce hayatını ayrıntılı olarak ele alabiliriz. Fakat mevcut düşünce, bir ve aynı türden olmadığı için, onları ilmî metoda uygun olarak sınıflamak gerekir. Dolayısıyla, burada bir yöntem sorunuyla karşı karşıyayız. Bu sorunu, konularına göre sınıflama yaparak çözenler olmakla birlikte¹⁵, biz, Kâtip Çelebi’den alacağımız fakat temeli Sühreverdi (Ö. 1191) ile Ahî Evren’e (Ö: 1261) kadar giden bir sınıflama modeli ile çözmek istiyoruz¹⁶. Bu, aynı zamanda, Osmanlı düşünürlerinin kendilerini nasıl algıladıklarını tanımamıza da imkan verecektir.

Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*’da, gerçeklik araştırmasını, gayesi bakımından ele alır ve bunu izlenen yola/metoda göre ikiye ayırır.

- 1- Gerçekliğe ulaşmada nazar ve çıkarım yolunu tutanlar,
- 2- Gerçekliğe ulaşmada riyazet ve mücahede yolunu tutanlar.

Nazar ve çıkarım yolunu tutanlar kendi içlerinde a- bir dine bağlı olmadan bu işi yapanlar ve b- bir dine bağlı olarak bunu yapanlar diye iki kısımdır. Birincilere “Meşşâî”, ikincilere de “Kelamcı” denir. Riyazet ve mücahede yolunu tutanlar da kendi içlerinde iki kısım olup, riyazetlerini İslam dininin belirlediği esaslar ve kurallar çerçevesinde yaparlarsa onlara “Sofî”, kendi belirledikleri tarzda yaparlarsa “İşrakî” denir¹⁷.

Şu halde izlenen yönetime göre, Meşşâîlik, Kelam, Tasavvuf ve İşrakîlik olmak üzere dört çeşit düşünce tarzıyla karşılaşırız. Meşşâîlik ile İşrakîlik “yöntemce ayrı” fakat “tavırca aynı”, Kelam ile Tasavvuf da “yöntemce ayrı” fakat

“tavırca aynı” görünmektedir. Şimdi, bu düşünce türlerinin Fâtih döneminde olup olmadığını, varsa nasıl olduğunu ele alabiliriz.

1- Meşşâîlik: Gerçeklik araştırmasında Aristo'nun benimsediği yolu tutanlara Meşşâî denmektedir. İslam tarihinde bunun en gözde temsilcileri, Doğu'da Fârâbî (Ö: 950) ile İbni Sina (Ö: 1037), Batı'da ise İbni Bâcce (Ö: 1138) ile İbni Rüşd'dür (Ö:1198). Bu anlayışa göre, gerçeklik araştırması teorik ve pratik alanda olmak üzere ikidir. Teorik alan, fizik/tabiat, matematik/riyaziye ve metafizik/ilahiyat olmak üzere üç kısımdır. Pratik alan da ahlak, ev idaresi ve siyaset olmak üzere üçtür. Her bir teorik bilimin alt dalları da vardır¹⁸. Mantık, kimine göre bu araştırmanın bir aracı, kimine göre de bir parçasıdır. Fakat mantık, zihinsel alana ait gerçekliğe ilişkin olduğu için, o da bu araştırmanın kapsamına dahil edilmelidir, diye düşünüyoruz.

O halde, “Fâtih döneminde bu alanlarda “yazıya geçen” gerçeklik araştırması olmuş mudur?” bu soruya cevap bulmaya çalışalım.

Önce Mantık alanıyla ilgili araştırmalar var mı ona bakalım: İlk bakışta Molla Hüsrev'i ve eseri *Nakdu'l-Efkâr fi Reddi'l-Enzâr*'i görmek mümkündür. Bunun yanı sıra Esîruddin Ebherî'nin (Ö: 1265), *İsaguci*'sine, Nasîruddin Tûsî'nin *Tecrid fi İlmi'l-Mantık*'na Kazvinî'nin (Ö 1276 veya 1292) *er-Risâletu's-Şemsiyye fi İlmi'l-Mantık*'na, Urmevî'nin (Ö: 1283) *Metâliu'l-Envâr*'ına, Teftezanî'nin *Tehzibu'l-Mantık*'na ve benzeri bir çok eserin mantık bölümüne yapılan şerh, haşiye ve talikleri¹⁹ eklersek bu alanda belli ölçüde de olsa bir gerçeklik araştırması yapılmış görünmektedir.

Teorik alanla ilgili araştırmalara fizik/tabiat alanından başlarsak; bu alanda, daha çok hekimlikle ilgili çalışmalara rastlanır. Sözcüleri, Murat b. İshak'ın *Edviyetu'l-Müfred*e'si, Sabuncuoğlu'nun Türkçe *Mücerrebname*'si burada belirtilebilir²⁰.

Matematik alan ise daha zengin görünmektedir. Sözcüleri, Ali Kuşçu'nun *el-Fethiyye* ve *el-Muhammediyye* adlı eserleri²¹, Alaaddin Kirmanî'nin *Bedâiyu'l-Amel fi Sınâyi'l-Hiyel*'i (mekanik), Fâtih'in ani ölümüyle II. Beyazıt'a sunulan *Risâle-i Mir'âtiyye* (optik), Muslihiddin b. Sinan'ın *Risâle-i Eflâtûniyye*'si (özgül ağırlık), Molla Lütfi'nin *Tez'ifu'l-Ez'âf*ı (Geometri), Sinan Paşa'nın *Çağminî Şerhi*, Hocaşâde'nin *Mukaddemâtu Seb' fi Ma'rifeti Kavsi Kuzah*'ı (optik), aynı konuyla ilgili Hüsameddin Tokadî'nin (Ö:1450) *Risâle fi Beyâni Kavsi Kuzah*'ı belirtilebilir. Fethullah Şirvanî'nin *Mecelle fi'l-Mûsikî* adlı eseri de burada hatırlanabilir. Bunların yanı sıra, Ebherî'nin *Hidâyetu'l-Hikme*'si, Urmevî'nin *Metâliu'l-Envar*'ı ve mantık alanında adlarını belirttiğimiz genel felsefe eserlerinin fizik/tabii ilim bölümüne yapılan şerh, haşiye ve talikler belirtilebilir.

Metafizik alanda ise Alaaddin Tûsî ile Hocaşâde'nin “tehafüt” merkezli yazdıkları eserler ilk anda hatıra gelse bile onlar tavır itibarıyla Kelam'a daha yakın durmaktadır. Sözcüleri Alaaddin Tûsî, metafizik konularda aklın bağımsız olmadığını, onun vahiyle desteklenmesi gerektiğini belirtirken, kelamcı tavrını açıkça

ortaya koyar²². Bunun dışında, Molla Lütfi'nin *Risâle fi Tahkiki Vücûdi'l-Vâcib* adlı eseri, Hocazâde'nin *Risâle fi Bahsi'l-İlleti ve'l-Ma'lul'u*, bu alanla ilgili belirtilmesi gereken eserlerdendir.

Anlaşılabileceği üzere, Meşşâî düşünce biçimi, kısmen mantık, fizik ve metafizik alanda fakat daha çok riyaziye olarak bilinen matematik alanda kendini göstermektedir.

Kelam: Yüce Allah'ın zatını, sıfatlarını, hallerini, başlangıç ve sonuç itibarıyla mümkün şeylerin hallerini İslam kanunu üzere inceleyen ilme Kelam denmektedir. Bu dönemdeki, Kelam düşüncesi Meşşâîliğe oranla daha zengin görünmektedir. Çünkü bu dönemin birçok düşünürü, Eş'arî kelamcısı olan Fahreddin Râzî okulundan yetişmiştir. Bu okuldan Aduddin İcî'nin (Ö:1355), Teftezanî'nin (Ö:1390) ve Cürcânî'nin (Ö:1413) eserleri, medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu gibi, Osmanlı düşünürleri tarafından bu eserlere şerh, haşiye ve talik tarzında bir çok eser de yazılmıştır. Kelam sahasında Eş'ari kelamının yanı sıra, farklı kelam ekollerine mensup olan veya onlara yakın duran kelamcıların eserleri de hakim görünmektedir. Sözügelşi, Maturidî kelamcısı olan Nesefî'nin *Akâid*'i, Şîfî kelamına yakın duran Nasîruddin Tûsî'nin *Tecridü'l-Mantık ve'l-Kelam*'ı, Mutezile kelamına yakın duran Beyzavî'nin *Tevâliu'l-Envâr*'ı ve bu eserlere yapılan şerh, haşiye ve talikler bu dönem kelamcılarının el kitabı niteliğindedir. Fâtih döneminde, kelam tarzı düşünceyle ilgili telif eserler de vardır. Sözügelşi, Hızır Bey'in *Kaside-i Nuniyye*'si, Alaaddin Tûsî'nin *Kitabu'z-Zuhr'u*, Hocazâde'nin *Tehafüt*'ü, bunlardır.

İşrâkîlik: Gerçeklik araştırmasında nazar ve burhanın yanı sıra daha çok sezgi ve müşahedeye itibar eden İşrâkî okul, Sühreverdî tarafından kurulmuş ve onun bazı görüşleri Fâtih dönemi düşünürleri tarafından az da olsa rağbet görmüşse benziyor. Sözügelşi Molla Lütfi'yi (Ö:1494), İşrâkî meşrebe sahip biri olarak değerlendirebileceğimiz gibi, Ali Kuşçu'nun optik alanda Aristocu fizik ilkelerini reddederek İşrâkî teoriye yakın ilkeleri ön plana çıkartması belirtilebilir. Ne var ki, İşrâkîliğin, genel olarak, Osmanlı düşüncesindeki yeri henüz ortaya konmuş değildir. Bu konuda daha fazla araştırmalara ihtiyaç vardır.

Tasavvuf: Fâtih dönemi, tasavvuf açısından oldukça zengin görünür. Zira, bir tarafta İran'dan uzaklaştırılan Hurûfiler²³, diğer bir tarafta, Bayramîler ve Gülşenîler'le birlikte Sünnî tarikatler, bir başka tarafta vahdet-i vücud okulunun mensupları, öbür tarafta Rum Abdalları veya Bektaşîler, tasavvuf düşüncesi açısından çok renkli görünüm arz ederler. Bu renkliliği, dönemin bir mutasavvıfı olan Akşemseddin'den alacağımız bir modelle sınıflara ayırmak uygun olur, kanaatindeyiz. Akşemseddin, döneminde tasavvuf yolunu tutan grubu dört kısımda inceler.

- 1- Vücûdiyyûn: Bu grubun iddiasına göre, Hak, tabî-i küllî gibidir. O zâtında değil mükevvenatta tahakkuk ve taayyun eylemiştir. Daha açık bir ifadeyle, Tanrı, tümel doğadan ibarettir ve oluş içindeki varlıklarda gerçeklik ve belirginlik kazanmıştır.

- 2- İttihâdiyyûn: Bu grubun iddiasına göre, başkaları değil sadece onlar Hak/Tanrı ile ittihat etmiş/birleşmişlerdir. Dolayısıyla Tanrı'nın zatı, onlardan ayrılmaz.
- 3- Hulûliyyûn: Bu grubun iddiasına göre, kokunun güle yerleşmesi gibi, Hak/Tanrı da bedenimize hulul etmiş/yerleşmiştir.
- 4- Muhakkikûn: Bu grubun iddiasına göre, Hak/Tanrı, zatında varlık sahibi olup, kainattan önce bu yönüyle müteayyin/belirgindir. Hem kendini hem açığa çıkacak şeyleri, sıfatlarının gereğine göre bilir. Akşemseddin kendini de bu gruptan sayar²⁴.

Vücûdiyyûn adıyla nitelenen grup, Tanrı'yı, doğa/tabiatla özdeş kılarak, "vahdet-i mevcut" anlayışını benimser görünmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, panteist eğilimli bu yorumun Şeyh Bedreddin (Ö:1420) ile Gülşeniyye ve Bayramiyye Melamilerince temsil edildiğini belirtir. Yine, Yaşar Ocak'a göre, Hulûliyyûn, Horasan melametiliğinin etkin olduğu Rum Abdalları tarafından da temsil edilmiştir²⁵. Ne var ki, Akşemseddin'in Bayramiyye'den olması ve kendini Muhakkikûndan sayması dikkate alınır, Yaşar Ocak'ın iddiası doğru görünmemektedir. Diğer taraftan Şeyh Abdullah İlahî'nin (Ö: 1487) nakşîliğe mensup olması dikkate alınır, A. Yaşar Ocak'ın Şeyh Bedreddin'le ilgili iddiası da ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira Abdullah İlahî, Şeyh Bedreddin'in önemli bir yorumcusudur. Kanaatimizce, Sadreddin Konevî'nin (Ö.1274), Osmanlı Beyliğinin ilk müderrislerinden olan Davud Kayserî'nin (Ö. 1350) ve I. Beyazıt dönemi müderrislerinden Molla Fenarî'nin (Ö. 1431) vahdet-i vücud okuluna mensup olması, bu okulun Osmanlı düşüncesi içerisinde bir yer işgal etmesine sebep olmuştur. Mevlana Celaleddin Rumî'nin (Ö: 1273) görüşlerini izleyen Mevlevîler de bu okula oldukça yakın durmuş, daha sonraları, İsmail Ankaravî (Ö: 1631) gibi, her iki okula ait yorumları olan düşünürler de yetişmiştir.

4. Sonuç

Fâtih Sultan Mehmet, Osmanlı Yönetimine layık bir düşünce dünyasının gelişmesi için, ilim ve düşünce hayatına çok önem vermiş, bu alandaki kişileri desteklemiş, dışarıdan yetişmiş eleman getirtmiş, kurduğu medreseler ile Osmanlı Devletini ilim merkezi yapma yolunda önemli adımlar atmış görünmektedir. Bir yönetici olarak o, üzerine düşeni yapmış gibidir. Diğer taraftan, Fâtih dönemi, ilim ve düşünce bakımından önceki dönemlere göre çok hızlı bir sıçramanın olduğu dönemdir. *Şekaik* ve zeyillerinden bu dönemlerdeki ulemâ ve meşâyih sayısı incelenirse, Fâtih döneminde bunun önemli ölçüde arttığı görülür. Diğer taraftan, bu dönemdeki ilim ve düşünce adamları, mirasçısı olduğu geleneğe bağlı olarak üretimde bulunmuş, mevcut olanı geliştirme yönünde az da olsa bir ilerleme yapmış görünüyor. İlerlemedeki azlığın, tarihten kaynaklanan bir nedeni de vardır. Bu, Fahreddin Râzî, Nasîruddin Tûsî, Kazvinî, Ebherî ile birlikte durağanlaşan ve yeni bir bakış açısı oluşturmayan geleneğin bir sonucu gibidir. Diğer taraftan, düşünce alanındaki durağanlaşmanın arkasında Moğol istilasının katkısı da görülebilir.

Fâtih dönemi düşünce türleri incelendiğinde daha çok kelim ve tasavvuf düşüncesinin ağırlıklı olduğu görünmektedir. Bunların dine bağılı olarak yapılan düşünce türü olduğu bir kere daha hatırlanmalıdır. Bunun, medreselerde hakim olan zihniyetten ileri geldiği de söylenebilir. Zira, öğretim görevi yapan birçok kişi, daha çok Sünnî kelamcı olan Fahreddin Râzî okuluna mensup olduğu gibi, mevcut yönetim de iç ve dış nedenlerden ötürü bu zihniyetin yerleşmesine imkan sağlamış gibidir. Bunun yanı sıra, matematik alanda, önemli kişilerin yetiştiği ve eserlerin yazıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, kanaatimizce, dinî ihtiyaçtan ziyade, siyasî ihtiyaç gibidir. Elbette, oruç, namaz, miras vb. uygulamalarda matematiksel bilgilere ihtiyaç vardır. Fakat, yeni toprakların fethi ve korunması için, mesafe ölçümü, teknik araç-gereç imali için mühendislik hesapları ve diğer pratik ihtiyaçlar, matematik bilgilerini zorunlu kılmaktadır. Bir tür siyasî hakimiyet kurmak ve bunu korumak için bu alana olan ihtiyaç, diğerlerinden daha önemli görünmektedir.

Sonuç olarak, denebilir ki, bu dönemde telif edilen eserler ile el kitabı niteliğindeki eserlere yapılan şerh, haşiye ve taliklere bakarsak, “gerçeklik araştırması olmamıştır” demek, isabetli olmayacaktır. Belli ölçüde de olsa gerçeklik araştırması olmuştur. Ne var ki, bu kanaatimizin kaynaklarla ve ayrıntılarıyla test edilmesi ve daha sağlıklı değerlendirmeler için, bu dönemde yazılmış olan eserlerin neşredilmesi bir an önce tamamlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi yayınevi, İstanbul 1982.
- AHİ EVREN, *Tabsıratu'l-Mübtedi/Tasavvufa Giriş*, Çev: Mikail Bayram, Ahi Evren- Tasavvufî Düşüncenin Esasları içinde, Diyanet İşleri Başkanlığı yayımları, Ankara 1995,
- AKŞEMSEDDİN, *Risale-i Nuriye*, neşir: Ali İhsan Yurd, Fâtih Sultan Mehmed Hanın Hocası Şeyh Akşemseddin içinde, İstanbul 1972
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu”, *Yeni Türkiye*, sayı: 33, Ankara Mayıs/Haziran 2000.
- CÜRCANİ, Seyyid Şerif, *Tarifât*, “Tefekkür”, “Kelam” Dersaadet 1318.
- EMİROĞLU, Hüseyin, “İbn Haldun'un Mülk Teorisi ve Osmanlı Merkezileşmesi Üzerine Bir Deneme”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 33, Ankara Mayıs/Haziran 2000.
- FAHRİ, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul 1987.
- FARABİ, *Kitabu't-Tenbih Ala Sebili's-Seade*, Beyrut 1985.

- HIZLI, Mefail “Osmanlının Klasik Döneminde Medrese”, Türkler, XI. Ankara 2002.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1988.
- İBN SİNA, “Aksamu’l-Ulumi’l-Akliyye”, Neşr: M Sabri, *Mecmuatu’r-Resail*, Mısır 1328; Türkçesi “Akli Bilimlerin Bölümleri”, çev: A. Kamil Cihan, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Kayseri 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı’da Bilim ve bilim adamları”, Türkler, XI, 2002.
- İZGİ, Cevat, Osmanlı Medreselerinde İlim (Riyazi İlimler), İz yayıncılık, İstanbul 1999.
- KAHYA, Esin, “Osmanlılardaki Bilimsel Çalışmalara Genel Bir bakış,” Türkler, XI, Ankara 2002.
- KARLIGA, Bekir, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 33, Ankara Mayıs/Haziran 2000.
- KATİP ÇELEBİ, *Keşfu’z-Zunûn*, İstanbul Maarif Vekaleti, İstanbul 1941.
- KAYACIK, Ahmet, “Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine”, İslamiyat, Cilt II, sayı 4, (Ekim-Aralık 1999).
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler*, C. XI. Ankara 2002.
- RAZİ, Kutbeddin *el-Muhakemat*, İstanbul 1290.
- RISCHER, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, University of Pittsburg Pres 1964.
- SÜHREVERDİ, Sihabeddin, *Hikmetu’l-İşrak*, Neşir: Henry Corbin, Tahran 1993.
- TUSİ, Alaaddin, *Tehafütü’l-Felasife*, çev: Recep Duran, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- TUSİ, Nasîruddin *Şerhu’l-İşarat*, İşarat’la birlikte, Neşir: S: Dünya, 3. Baskı Kahire.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “Kuhn ve Bilimsel Devrimlerin Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme” *Felsefe Dünyası*, sayı: 36, 2002/2, Ankara.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Fahrettin Râzî*, Kültür bakanlığı, Ankara 1991.
- ÜNVER, Süheyl, “İlim ve Saltanat Tarihimizde Türkler ve Fâtih”, Türkler, XI, Ankara 2002.

DİPNOTLAR

- ¹ Seyyid Şerif Cürcani, *Tarifat*, “Tefekkür”, Dersaadet 1318, 42.
- ² Kelam ilminin tanımlarında bu “açı” özel olarak vurgulanır. Nitekim Cürcani “İslam kanunu üzere” kaydının, felsefenin bir kolu olan ilm-i ilahinin (metafizik) dışarıda tutulması için konduğunu belirtir. bk. Cürcani, “kelam”, 124.
- ³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1988, II, 573.
- ⁴ Bekir Karlıga, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 33, 32-34. Cevat İzgi, bir icazetname örneğini de sunar. Bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim (Riyazi İlimler)*, İz yayıncılık, I, 56-57.
- ⁵ Nasîruddin Tûsî, *Şerhu'l-İşarat*, İşarat'la birlikte, Neşir: S: Dünya, 3. Baskı Kahire, I, 112, Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul 1987, 254.
- ⁶ Nicholas Rischer, *The Development of Arabic Logic*, University of Pittsburgh Pres 1964, 68-69.
- ⁷ İbni Sina'nın *İşarat*'ına yapılan Râzî şerhi ile Tûsî şerhini karşılaştırmalı olarak inceleyen *Muhakemat* adlı eseri bunun bir denemesi olarak kabul edilebilir. bk. Kutbeddin Râzî, *el-Muhakemat*, İstanbul 1290. Süleyman Uludağ, bu eserin Kutbeddin Şirâzî'nin tavsiyesi üzerine yazıldığını, İbn Kemal'in buna haşiye yazdığını kaydeder. Bk. S. Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, 30-31.
- ⁸ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 32.
- ⁹ Süheyl Ünver, “İlim ve Saltanat Tarihimizde Türkler ve Fâtih”, *Türkler*, XI, 216.
- ¹⁰ Bir yoruma göre, medreselerin açılması ve Enderun'a geçilmesi, Fâtih'in monarşik anlayışından ileri gelmiştir. Devletin bürokratik kesimin elinde bulunması, yerel güçlerin eline geçmesine engel olmuştur. Kanunname hazırlanmasının ardında yatan nedenlerden biri de bu olmuştur. Nitekim Fâtih'in ani ölümü, merkezi ve yerel güçlerin çatışmasına sebep olmuş ve II. Beyazıt ile Cem'in karşı karşıya gelmesine yol açmış, yerel güçler Cem'i destekleyerek eski düzene dönmeyi arzulamışlarsa da bunda başarılı olmamışlardır. bk. Hüseyin Emiroğlu, “İbn Haldun'un Mülk Teorisi ve Osmanlı Merkezileşmesi Üzerine Bir Deneme”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 33, 85.
- ¹¹ Mefail Hızlı, “Osmanlı'nın Klasik Döneminde Medrese”, *Türkler*, XI, 431.
- ¹² Ünver, 213-215.
- ¹³ İhsanoğlu, 484.
- ¹⁴ Özellikle Thomas S. Kuhn tarafından ileri sürülen görüş bu yöndedir. bk. Hüseyin Gazi Topdemir, “Kuhn ve Bilimsel Devrimlerin Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme” *Felsefe Dünyası*, sayı: 36, 2002/2, Ankara, 47-51.
- ¹⁵ Nitekim Süleyman Hayri Bolay, A- İlmi Düşünce: 1-Teknik, 2-İktisadi, 3-Hukuki, 4-Tarihi B- Felsefi Düşünce: 1- Mantıki, 2- Varlık Felsefesi, 3- Kelami, 4- Tasavvufi, 5-Ahlaki, 6- Siyasi, 7 Edebi, 8-Dil felsefesi şeklinde geniş bir sınıflama yaparken, Ahmet Yaşar Ocak siyasi, felsefi, dini ve tasavvufi olmak üzere bir sınıflama yapar. Bk. S. Hayri Bolay, “Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu”, *Yeni Türkiye*, sayı: 33, Ankara Mayıs/Haziran 2000, 15-17; A. Yaşar Ocak, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, C. XI, s.17-22.
- ¹⁶ Bk. Şihabeddin Sühreverdî, *Hikmetu'l-İşrak*, Neşir: Henry Corbin, Tahran 1993, 11-12; Ahi Evren, *Tabıratu'l-Mübtedi/Tasavvufa Giriş*, Çev: Mikail Bayram, Ahi Evren-Tasavvufi Düşüncenin Esasları içinde, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1995, 135-136.

- ¹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn*, İstanbul Maarif Vekaleti, İstanbul 1941, I, 678.
- ¹⁸ Her ne kadar Fârâbî, pratik alanı ahlak ve siyaset olarak ikiyle sınırlı görmekle birlikte, İbni Sina'nın yukarıda belirtilen sınıflaması kabul görmüş gibidir. bk. Fârâbî, *Kitabu't-Tenbih Ala Sebili's-Seade*, Beyrut 1985, 75-77. İbni Sina, "Aksâmu'l-Ulûmi'l-Akliyye", Neşir: M Sabri, *Mecmuatu'r-Resail*, Mısır 1328; Türkçesi "Akli Bilimlerin Bölümleri", Çev: A. Kamil Cihan, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10.
- ¹⁹ Bu eserlere yapılan şerh, haşiye ve talikler için bk. Ahmet Kayacık, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *İslamiyat*, Cilt II, sayı 4, (Ekim-Aralık 1999), 113-117.
- ²⁰ Esin Kahya, "Osmanlılardaki Bilimsel Çalışmalara Genel Bir bakış," *Türkler*, XI, 493.
- ²¹ E. İhsanoğlu, "Osmanlı'da Bilim ve bilim adamları", *Türkler*, XI, 485.
- ²² bk. Ali Tûsî, *Tehafütü'l-Felasife*, çev: Recep Duran, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 248. Orada Tûsî, üç meselede filozofların tekfir edilmesi gerektiği belirtir.
- ²³ Ocak, 20.
- ²⁴ Akşemseddin, *Risale-i Nuriye*, Neşir: Ali İhsan Yurd, Fâtih Sultan Mehmed Hanın Hocası Şeyh Akşemseddin, İst. 1972, 39.
- ²⁵ Ocak, 23-25.